

Протягом останніх років у нашій країні, зокрема в УРСР, спостерігається значне поживлення топонімічних досліджень. Топономастика — наука про власні географічні назви, що цікавить і філологів, і істориків, і географів,— на двох республіканських ономастичних нарадах, які відбулися в Києві у 1959 та 1962 рр., дістала стимул до дальшого розвитку.

Одним із проявів зростання інтересу науковців до питань топономастики є вихід рецензованої праці О. С. Стрижака. Книга являє собою першу розгорнуту спробу розібратись у складному переплетінні мовних та історико-географічних проблем, що постають перед дослідником річкових назв Полтавщини¹.

Виклавши у вступі деякі загальні питання, що стосуються теми дослідження (значення топономастики, минуле краю за археологічними та історичними даними та ін.), автор далі зосереджує увагу на аналізі окремих назв річок. Залежно від походження гідроніми групуються у чотири розділи: «Назви річок відетнонімічного походження», «Назви річок, що відбивають гідрографічні особливості краю», «Назви річок, похідні від назв населених пунктів», «Інші назви». Ці розділи побудовані як невеликі словнички, кожна стаття яких присвячена одній назві або групі однокореневих назв.

Книга включає всього 110 таких статей, і кожна з них по суті є самостійним дослідженням. Небезпека атомічності, яка виникає при поодиначному аналізі гідронімів, значною мірою знімається тим, що цей аналіз здійснюється «у вужчій або ширшій територіальній системі» (стор. 22), тобто із залученням однокореневих або семантично чи словотворчо близьких топонімів Полтавщини, а іноді й інших прилеглих територій.

¹ Частину цих проблем зачіпає стаття К.К. Цілуйка «Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю» (зб. «Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови», К, 1954, стор. 130-154)

Автор зібрав близько 750 полтавських гідронімів. Значна частина цього цікавого матеріалу використана у дослідженні чи то як предмет, чи як засіб дешифровки інших гідронімів. Введення у науковий вжиток нового гідронімичного матеріалу є цінною позитивною рисою книги О. С. Стрижака.

При розгляді річкових назв автор уважно ставиться до їх засвідчених у літературі варіантів, а також до їх фіксації в історичних пам'ятках. Навіть просте ознайомлення із списком умовних скорочень назв джерел (стор. 101—104) дає певне уявлення про обсяг роботи, що її довелося виконати дослідникові по вибірці полтавських гідронімів з численних публікацій. О. С. Стрижак подає за пам'ятками не лише першу згадку про той чи інший гідронім, а зазначає й згадки пізніші. Почасти зібрані за пам'ятками також однокореневі назви інших географічних об'єктів і споріднений антропонімичний матеріал.

Окремі ідентифікації згаданих у пам'ятках гідронімів з сучасними здаються недостатньо обгрунтованими. Так, названа в Іпатіївському літописі під 1185 р. ріка *Сюурлії* беззастережно визнається іншою назвою ріки *Орелі*, лівої притоки Дніпра. Тим часом, якби автор зумів цю свою ідентифікацію довести, він зробив би важливе відкриття — знайшов би досі не відоме місце оспіваної «Словом о полку Ігоревім» битви війська Ігоря Святославича з половцями. Адже Сюурлії згадується літописом саме як місце цієї битви. І хоч думка про ототожнення Сюурлія та Орелі вже висловлювалася, вона не приймається більшістю дослідників, які вважають, що Сюурлії знаходився десь у басейні Сіверського Дінця і тепер висох або змінив свою назву.

Тієї ж *Орелі* стосується ще одна неточність у використанні пам'яток. Спираючись на «Указатель к первым осьми томам Полного собрания русских летописей, отд. II, Указатель географический» (Спб., 1907, стор. 489), автор робить висновок, що Орель «в домонгольський період носила назву *Богъ*» (стор. 52), і пропонує етимологію цього імені — *Богъ*. Однак «Указатель» тут виявляється неточним. Один раз Архівний список початку XVIII ст. Воскресенського літопису дійсно називає цю річку під 1185 р. іменем *Богъ*. Проте інші, давніші списки цього літопису (XVI—XVII ст.) іменують ріку *Босъ*, *Босе*¹. Таким чином, форма *Богъ* є перекрученим *Босъ* і народилася під пером переписувача. Якщо ж зважити, що в цьому самому повідомленні про перехід ріки в 1185 р. руськими князями давніший Лаврентіївський літопис називає її іменем *Уголь*², то й саму назву *Босъ* можна вважати книжною за своїм походженням.

Права притока Сули *Оржиця* ототожнюється автором з літописною *Съжицею*, згаданою під 1078 р. (стор. 52). Однак відповідний текст підстав для такого ототожнення не дає: «поидоста (Олег і Борис.— Ю. К.) на Всеволода с Половци. Всеволодъ же изиде противу има. на Съжице, и побѣдиша Половци Русь»³. Оскільки в наведеному тексті не вказано, де знаходиться *Съжиця*, підставою для ідентифікації цієї назви з якимось сучасним гідронімом міг би стати етимологічний аналіз сучасного гідроніма. Автор же йде протилежним шляхом і саму етимологію гідроніма *Оржиця* аргументує його ототожненням з *Съжиця*. Зважаючи ще на один текст— 1552 р., де *Оржиця* названа *Жжицею*, автор приймає такий розвиток імені: *Съжиця*⁴ *>*Жжиця*>*Ржиця*>*Оржиця*.

Проте *Съжиця* в цей ряд втягнута, як бачимо, без аргументації, а дисиміляція *Жжиця*>*Ржиця* є фонетично неможливою. Сонорний приголосний **р** іноді розвивається всередині слова у **ж** як у випадках *дориіка*, *дориц* з *дошка*, *доиц*, але він не може з'явитися замість іншого приголосного на початку слова перед приголосним. Польським впливом цю зміну також пояснити не вдається. Навпаки, написання *Жжиця* замість вихідного *Ржиця* легко розуміється як відображення польської вимови звукосполучення **рж**.

При аналізі полтавських гідронімів О. С. Стрижак зосереджує увагу на розкритті їхньої етимології. Тут автор досяг чималих успіхів, багато запропонованих ним етимологій є вдалими. Зокрема це стосується назв *Альта*, *Бурчак*, *Виревідва*, *Грунь-Чер-*

¹ Полное собрание русских летописей, т. VII, Летопись по Воскресенскому списку, Спб., 1856, стор. 98.

² Полное собрание русских летописей, т. 1, Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку, М., 1962, шпальта 395.

³ Т а м же, шпальта 200

⁴ > знак переходу однієї форми в іншу

кес, Згар, Кобиляк, Литвинки, Локня, Напрасна, Сула та ін. У ряді випадків уже наявні в літературі етимології доповнюються змістовними додатковими аргументами. Це стосується, наприклад, пояснення гідронімів *Брониця, Ворскла, Іква, Каратуль, Суній, Хорол*.

Не всі, навіть прийнятні етимології автора розв'язують питання повністю. Етимологія взагалі часто має невисокий ступінь імовірності. Цей ступінь значно зростає, коли повною мірою враховується словотвір, будова лексеми. Саме тому тепер лунають заклики до «переорієнтації етимології в напрямі всебічного і першочергового врахування словотворчої моделі, суфіксального оформлення слова», до «переходу від кореневої етимології до етимології слова»¹.

У частині випадків, на щастя невеликій, О. С. Стрижак іде старим шляхом кореневої етимології. Це стосується передусім його іранських і деяких балто-слов'янських етимологій. Так, для розуміння не лише кореня, а всієї назви *Удай*, яка виводиться з **Unda*², небагато дають старопруське *unds* — «вода», лит. *vandu* — «вода», д.-інд. *undati* — «струмінь, джерело; волога», також і осет. *удай(ин)*, якщо кінцеве *-й* у назві *Удай* пояснювати на слов'янському ґрунті. Аналогічні міркування виникають при ознайомленні з етимологіями гідронімів *Варва, Рашивка, Ромен, Сліпорід*.

Інакше у автора з тюркськими етимологіями. Якраз увага до словотвору гідронімів робить етимології назв *Баталим, Будакеа, Голтва, Кагамлик, Коломак, Манжелія, Чевелча* одними з найдостовірніших у рецензованій книзі.

У своїх етимологічних екскурсах О. С. Стрижак загалом уміло використовує фонетичні закономірності слов'янських мов. Неточності та сумнівні місця трапляються рідко. До останніх належить зокрема виведення гідроніма *Ірклій* з тюрк. *iir* — «звивини, мандри річки», тому що варіанти цієї назви *Ірклій, Орклій, Арклій* вказують, здається, на вихідне *Рьклъи* чи *Рьклъи*. З фонетичних міркувань треба заперечити й згадану в роботі О. С. Стрижака (у статті про *Розань*, стор. 58) етимологію К. Мошинського імені *Рось* з *Rudь*: сполучення де мало б дати *ц*, а не *с*. Якби у слов'ян був можливим перехід *дс(тс)>с*, норманська теорія про походження етноніма *русь* з фін. *Ruotsi* — «Швеція» дістала б аргумент на свою користь.

Фонетично неможливе також зближення гідроніма *Мерло* з *море*, що усвідомлює й сам автор, але не відмовляється остаточно від цього зближення. У гідронімі *Артополот* елемент-*полот* не можна зіставляти з другою частиною імені *Сліпорід* (стор. 63, 83, 97), тому що приглушення кінцевих дзвінких приголосних у наддніпрянському ареалі української мови відсутнє. Якщо прийняти паралельність імен *Артополот* і *Сліпорід*, різниця в кінцевому приголосному тим більш незрозуміла. Навряд чи можлива асиміляція *Течва>Чечва* (стор. 70).

Власне фонетичними є лише ті звукові зміни, які непричетні до семантики. Тому зміна *а>о* у випадках *Рашава>Рашовка* та *Батаква>Бодаква* є не фонетичним, а морфологічним явищем; у першому випадку продуктивний топонімічний формант *-овка* витіснив архаїчне *-ава*, а в другому відбився вплив лексеми *бодяк, будяк*.

При етимологізуванні принципово важливим є питання про мету етимології, про ближню чи дальню етимологію. Для гідроніма *Залізко* важливо, що він утворений від іменника *залізо*, важливі причини такого найменування (ріка тече в районі Кременчуцького залізрудного басейну). Виведення ж *залізо* з *желъзо*, а цього останнього з **gelzo* істотно лише для історії слова *залізо* і нічого не дає для інтерпретації гідроніма *Залізко*.

Це стосується, власне, усіх гідронімів, що виводяться в праці О. С. Стрижака з якогось джерела не прямо, а опосередковано. Якщо назви *Косогівка* і *Маджарка* походять від імен людей, а не народів, то їх і не можна вводити в групу гідронімів відетно-німічного походження, тому що вони мають до відповідних етнічних назв таке ж відношення, як *Залізко* до **gelzo*. Так само відантропонімічні назви не можна зараховувати до назв, похідних від імен населених пунктів. (Порівн. аналіз гідронімів *Канавка, Мирківщина, Селімівський*, стор. 75, 77, 80).

Думку про потребу чіткого розмежування прямих та опосередкованих похідних

1 О.Н. Трубачев, Этимологический словарь славянских языков. Проспект. Пробные статьи, М. 1963, стор.25.

2* знак, який показує, що форма слова, якій він передусє, - відтворювана, була можливою у минулому.

О. С. Стрижак теоретично цілком поділяє, але на практиці не завжди її дотримується. Саме тому їй потрапили гідроніми *Штурмова* та *Ярмарчиха* до західноєвропейських нашарувань (хоч і з слов'янськими словотворчими елементами) у слов'янській системі власних географічних назв Полтавщини. Загальні назви *штурм* та *ярмарок* в українській мові належать до іншомовних нашарувань. Однак гідроніми від них утворені вже на слов'янському ґрунті, у слов'янській мові — і тому ці гідроніми такою ж мірою слов'янські, як і імена *Бистриця* чи *Березівка*.

Певні заперечення викликає запропонована автором у вступі класифікація полтавських гідронімів і особливо — її ілюстративний матеріал (стор. 16—18). Цілком припустиме синхронне семантичне групування назв за їх сучасним розумінням, а не за їх історичними значеннями, тобто без вилучення переорієнтованих назв, народноетимологічних переосмислень. Саме з таких засад у класифікації О. С. Стрижака, наприклад, гідронім *Кума* подається серед назв, що вказують на соціально-вікові особливості, тоді як насправді це тюркське ім'я, утворене від *kum* — «пісок»; гідронім *Утка* — серед назв, що вказують на птахів, хоч в дійсності це назва того ж кореня, що й *Удай*. Однак ці засади, оскільки вони прийняті, треба проводити більш послідовно, не вносячи, наприклад, імен *Скородна* та *Тарапунька* до таких, що характеризують швидкість течії, а імен *Струга* та *Гала* — до таких, що характеризують тип водойми. Незалежно від походження цих назв сучасне їх семантичне наповнення не збігається з запропонованим у класифікації.

У будь-якій семантичній класифікації топонімів не можна обійтися без виділення групи двозначних назв, тому що такі назви, на жаль, об'єктивно існують. Ім'я типу *Комарівка* можна виводити і від назви комахи, і від людини на прізвисько *Комар*. О. С. Стрижак не виділяє такої групи, відносячи двозначні по своїй суті назви у якусь одну групу. Так, гідроніми *Хмелівка* і *Жучиха* віднесені до похідних від загальних назв, а *Макогонівка* і *Кульбачиха* — до похідних від власних імен. Однак без особливої шкоди для класифікації ці гідроніми можна поміняти місцями. Зате деякі однозначні гідроніми чомусь повторені у різних класифікаційних групах (*Гниловід*, *Копанка*).

Таким чином, окремі положення книги О. С. Стрижака сумнівні або недостатньо аргументовані. Можна було б вказати в цьому плані ще деякі моменти. Так, гідронім *Гунище* з гуннами, безперечно, не пов'язаний. У слові *погань* немає суфікса **-ань**: цей іменник утворено від прикметника *поганий*, який в свою чергу є запозиченням з лат. *raganus* — «сільський». Лексема *омут* не походить з *отмут*: вона утворена за допомогою префікса **о-**, а не **от-**.

Однак не ці сумнівні положення становлять основне в рецензованій книзі. Багатий матеріал, широке залучення пам'яток, змістовність аналізу засвідчують безперечну наукову цінність праці О. С. Стрижака. У топономастиці є немало питань, на які пропонуються різні відповіді. І якщо не всі думки автора можна прийняти, то всі вони варті уваги. Представлена книгою О. С. Стрижака «Назви річок Полтавщини» наукова розробка найдавнішого топонімичного шару території, що так багато важила в житті східного слов'янства, є корисним внеском у вітчизняну топономастику.

Ю. О. КАРПЕНКО (Чернівці)